

Ismanov Ibroxim Nabiyeovich
Farg‘ona davlat texnika universiteti,
“Iqtisodiyot” kafedrası mudiri, i.f.d., professor,
e-mail: ibroxim.ismanov@fstu.uz

BUXGALTERIYA HISOBIDA HALOLLIK VA HAQQONIY TASVIRLASH: INSTITUTSIONAL VA TARIXIY-FALSAFIY TADQIQOT

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot zamonaviy buxgalteriya tizimlarida halollik va haqqoniy tasvirlashning konseptual va institutsional asoslarini o‘rganadi. Maqola halollikning rostgo‘y hisobotlar uchun axloqiy shart ekanligini, haqqoniy tasvirlash esa moliyaviy hisobotlarda uning texnik ifodasi ekanligini tasdiqlaydi. Sharq allomalarining ilmiy merosini MHXS asosidagi institutsional nazariya bilan uyg‘unlashtirish orqali hisobotlar ishonchliligini tushunishga yangicha yondashuv taklif etiladi

Kalit so‘zlar: buxgalteriya hisobida halollik, haqqoniy tasvirlash, institutsional nazariya, shaffoflik, audit, Ibn Sino, Beruniycha tafakkur.

Kirish. Global moliyaviy tizimlarda iqtisodiy bitishuvlarning murakkablashuvi ishonchli buxgalteriya ma’lumotlariga bo‘lgan talabni keskin oshirdi. ACFE (Association of Certified Fraud Examiners) ning 2024-yilgi “Report to the Nations” ma’ruzasiga ko‘ra, 138 mamlakatda 1 921 ta firibgarlik ishi tahlil qilingan bo‘lib, korxonalar har yili daromadlarining 5% ini firibgarlik tufayli yo‘qotmoqda. Jami yo‘qotishlar 2022–2023-yillarda 3, 1 milliard AQSH dollarini tashkil etdi. Bundan tashqari, 2023-yilda jahon bo‘ylab moliyaviy firibgarlik va bank aldovlaridan umumiy zarar 485, 6 milliard dollarga teng bo‘ldi (Nasdaq Verafin, 2024).

Moliyaviy hisobotlar investitsiya qarorlari va korporativ boshqaruv uchun strategik vosita hisoblanadi. Ushbu muhitda halollik (integrity) va haqqoniy tasvirlash (faithful representation) tamoyillari alohida ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotning maqsadi ushbu tamoyillarni institutsional doirada qayta konsepsiyalashtirish va ularning hisobot sifatiga qo‘shma ta’sirini baholashdir.

Adabiyotlar sharhi va sintez

Sharq falsafiy an’anasida halollik. Sharq falsafiy an’anasida halollik va adolat ijtimoiy va iqtisodiy tartibning asosi sifatida ko‘rilgan.

Omonatdorlik va kasbiy axloq:

Abu Homid G‘azzoliy “molni to‘g‘ri hisoblashni omonatga xiyonat qilmaslik” deb bilgan, bu esa MHXSdagi kasbiy axloq kodeksi bilan bevosita bog‘lanadi.

Rostgo‘ylik va adolat:

Yusuf Xos Hojib “rostgo‘ylikni bilimning asosi” deb atagan bo‘lsa, Alisher Navoiy “yolg‘on yozilgan daftarga hech kim ishonmasligini” ta’kidlagan. Bu qarashlar zamonaviy “axloqiy xavf” konsepsiyasiga uyg‘un keladi. Jadvalda berilgan raqamlar — global korxonalarining 26, 8% menejerlari kamida bir shakl

manipulyatsiyani tan olishi — bu axloqiy ogohlikning qanchalik dolzarb ekanini tasdiqlaydi.

Obyektivlik metodologiyasi:

Abu Rayhon Beruniyning “ma’lumotlarni verifikatsiyalash va tahlildagi xolislik” tamoyillari MSFO talab qiladigan sodiq tasvirlashning metodologik asosidir. Beruniyning “Haqiqat — kuzatishning o‘zida” degan fikri MHXSning xolislik va xatolardan xolislik talablari bilan sintez qilinadi.

1-jadval

Moliyaviy firibgarlikning global ko‘lami (2023–2024)

Ko‘rsatkich	Miqdor	Manba
Jahon moliyaviy tizimidagi noqonuniy pul oqimi	\$3, 1 trln (2023)	Nasdaq Verafin, 2024
Firibgarlik va bank aldovlaridan zarar	\$485, 6 mlrd (2023)	Nasdaq Verafin, 2024
Korxonalarining yillik firibgarlik yo‘qotishlari	Daromadlarning 5%	ACFE, 2024
Tahlil qilingan firibgarlik ishlari soni	1 921 ta (138 mamlakat)	ACFE RTTN, 2024
Daromadlarni manipulyatsiya qilgan kompaniyalar ulushi	12, 4% (5-yil ichida)	JAR, 2024
Menejerlar tomonidan manipulyatsiya e’tirofi	26, 8%	Graham et al., 2023

Institutsional nazorat:

Nizomulmulkning “Siyosatnoma” asarida “to‘g‘ri hisob davlatni saqlashi, egri hisob esa uni yiqitishi” ta’kidlangan. Zamonaviy dalil sifatida: Evergrande Group 2024-yildagi buxgalteriya hisobi bo‘yicha tortishuvlarida ikki yil davomida sotuvlarni \$79 mlrd ga sun’iy ravishda oshirib ko‘rsatgan bo‘lib, buning natijasida 300 mlrd dollarni ortiq zarar berildi — bu tarixdagi eng yirik korporativ bankrotlik (CSRC, 2024).

Zamonaviy tadqiqotlar. Healy va Wahlen (1999) zaif axloqiy me’yorlar daromadlarni manipulyatsiya qilishga olib kelishini isbotlagan. Journal of Accounting Research (2024) da chop etilgan so‘nggi tadqiqot esa Russell 3000 indeksiga kiruvchi kompaniyalar qatorida 12, 4% kompaniya so‘nggi 5-yil ichida hisobotda aldov amalga oshirganini aniqladi. Ball (2006) MHXS samaradorligi kuchli huquqiy majburlovga bog‘liqligini isbotlagan.

Metodologiya. Tadqiqot sifatii va interpretativ dizaynga asoslangan. Ma’lumot manbalari sifatida MHXS konseptual doirasi, IFAC axloq kodeksi (2022), Scopus va Web of Science bazasidagi akademik maqolalar hamda Sharq allomalarining klassik asarlaridan foydalanilgan. O‘zbekistonga oid rasmiy statistika uchun Moliya vazirligi va MHXS Foundation ning 2020–2025-yillarga oid hujjatlari tahlil qilindi.

Natijalar.

Halollik axloqiy cheklov sifatida

Halollik buxgalteriya muhitida ichki boshqaruv mexanizmi bo‘lib, menejerlik erkinligini cheklaydi va noto‘g‘ri ko‘rsatish ehtimolini kamaytiradi. Bu Sharqdagi “omonatdorlik” tushunchasining zamonaviy ifodasidir. Raqamli dalil: ACFE ma’lumotlariga ko‘ra, firibgarlikni aniqlashda ichki nazorat tizimi (33%) va tasodifiy topilma (27%) eng ko‘p uchraydi — bu axloqiy kultura va tizimli nazoratning birgalikda ishlashi zarurligini ko‘rsatadi.

2-jadval

O‘zbekistonda MHXS joriy etilishi: asosiy raqamlar

Yil / Normativ hujjat	Muhim hodisa
2020, PF-4611	Barcha yirik DK lar uchun MHXSga o‘tish majburiyati belgilandi
2020, VM Qarori №507	MHXS ni rasmiy qonuniy hujjat sifatida tan olish tartibi belgilandi
2021	MHXSga moslashuv birinchi to‘liqini boshlandi; 20 ta yirik DK — majburiy hisobotga o‘tdi
2018–2024	O‘zbekneftgaz MHXSni joriy etdi; 2024-yil hisoboti 2025-aprelda nashr etildi
2024–2025	NMMC, AGMK, O‘zbekiston Havo Yo‘llari — Big Four auditidan o‘tgan MHXSga asoslangan hisobotlar
2025 (reja)	Barcha eng yirik DK lar uchun to‘liq MHXSga o‘tish yakunlanishi mo‘ljallangan

Haqqoniy tasvirlash hisobot atributi sifatida

Tadqiqot haqqoniy tasvirlash axloqiy tamoyillar institutsional amaliyotga qay darajada singib ketganini aks ettirishini ko‘rsatdi. Beruniy uslubidagi to‘liqlik va xolislik MHXSning to‘liq oshkor etish tamoyili orqali amalga oshadi. Barth, Landsman va Lang (2008) tadqiqoti MHXS qo‘llagan kompaniyalarda hisobot sifati sezilarli darajada oshganini ko‘rsatdi.

Institutsional majburlov

Kuchli nazorat va mustaqil audit mavjud muhitda axloqiy halollik yuqori shaffoflik va investorlar ishonchini ta’minlaydi. O‘zbekiston misoli: DK lar Milliy Elektr Tarmoqlari JSC ning 2022–2024-yillardagi moliyaviy hisobotlari Ernst & Young tomonidan ijobiy auditor xulosasini oldi — bu institutsional majburlovning samarasini ko‘rsatadi.

To‘siqlar

Menejerlik mustaqilligi, baholashdagi elastiklik va audit mustaqilligining pastligi halol tasvirlash aloqasini susaytiruvchi asosiy omillardir. O‘zbekistonda MHXSga o‘tish jarayonida malakali kadrlar tanqisligi va ichki nazorat tizimlarini joriy etishdagi nomuvofiqlik dolzarb muammo bo‘lib qolmoqda (ESG Foundation, 2025).

Muhokama va xulosa. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, halollik yoki haqqoniy tasvirlashning biri alohida olinganda yuqori sifatni ta’minlay olmaydi. Sharq allomalarining merosi MHXS tamoyillarini madaniy va tarixiy chuqurliklari bilan

mustahkamlaydi. Institutsional majburlov individual axloq va tizimli sifat o‘rtasidagi vositachi o‘zgaruvchidir.

2024-yildagi tadqiqotlar ko‘rsatishicha, Russell 3000 kompaniyalarining 6, 6% akkrual manipulyatsiya, 8, 8% esa noqulay ma’lumotlarni yashirishga qo‘l urgan. Bu raqamlar — MHXS va institutsional majburlov hali ham mustahkam axloqiy madaniyatsiz to‘liq ishlamasligini isbotlaydi.

Xulosa va tavsiyalar. Moliyaviy hisobotlar ishonchliligini oshirish uchun quyidagilar zarur:

- Auditor mustaqilligi va nazorat mexanizmlarini institutsional mustahkamlash.
- Korporativ boshqaruv tuzilmalari va audit qo‘mitalarini takomillashtirish.
- Kasbiy sertifikatlash dasturlariga axloqiy tayyorgarlik modullarini kiritish.
- Raqamli audit va ma’lumotlar tahlili (Data Analytics) vositalarini keng joriy etish.
- O‘zbekistonda 2025-yilga mo‘ljallangan MHXSga to‘liq o‘tish jarayonida malakali kadrlar tayyorlashni jadallashtirish.

Nizomulmulk ta’kidlaganidek, “Davlat to‘g‘ri hisob bilan tik turadi” — buxgalteriya hisobining shaffofligi faqat iqtisodiy emas, balki umumijtimoiy barqarorlik omilidir. Va 2024-yilgi jahon raqamlari — \$3, 1 trillion noqonuniy pul oqimi va \$485, 6 mlrd firibgarlik zarari — bu hikmatning qanchalik dolzarb ekanini yana bir bor tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Klassik manbalar:

1. Ibn Sino, A.A. (XI asr). Kitob ash-shifo [Shifo kitobi]. Qahira: Al-Matbaa al-Amiriya.
2. Beruniy, A.R. (XI asr). Al-Qonun al-Mas’udiy [Mas’ud qonuni]. Haydarobod: Usmoniya Jamiyati nashryoti, 1954.
3. G‘azzoliy, A.H. (XII asr). Ehyou ulumid-din [Diniy ilmlarning tiriltirilishi]. Bayrut: Dor al-Kutub al-Ilmiya.
4. Yusuf Xos Hojib. (XI asr). Qutadg‘u bilig [Davlatga eltuvchi bilim]. Toshkent: Fan, 1971.
5. Navoiy, A. (XV asr). Mahbub ul-qulub [Qalblarning mahbubi]. Toshkent: O‘zbekiston, 2016.
6. Nizomulmulk. (XI asr). Siyosatnoma [Siyosat kitobi]. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2008.

Zamonaviy manbalar:

7. ACFE. (2024). Occupational Fraud 2024: A Report to the Nations. Association of Certified Fraud Examiners. [1, 921 ta ish, 138 mamlakat]
8. Ball, R. (2006). IFRS adoption and accounting quality. *Accounting and Business Research*, 36(sup1), 5–27.
9. Barth, M. E., Landsman, W. R., & Lang, M. H. (2008). International accounting standards and accounting quality. *Journal of Accounting Research*, 46(3), 467–498.

10. Bushman, R. M., & Smith, A. J. (2001). Financial accounting information and corporate governance. *Journal of Accounting and Economics*, 32(1–3), 237–333.
11. Dechow, P. M., Ge, W., & Schrand, C. (2010). Understanding earnings quality. *Journal of Accounting and Economics*, 50(2–3), 344–401.
12. ESG Foundation. (2025). Uzbekistan's State Enterprises Embrace IFRS as Reform Drive Gains Pace. esgfoundation.org
13. Healy, P. M., & Wahlen, J. M. (1999). A review of earnings management literature. *Accounting Horizons*, 13(4), 365–383.
14. IASB. (2018). Conceptual Framework for Financial Reporting. International Accounting Standards Board.
15. IFAC. (2022). International Code of Ethics for Professional Accountants. International Federation of Accountants.
16. IFRS Foundation. (2021). Uzbekistan — IFRS Jurisdiction Profile. ifrs.org
17. Journal of Accounting Research. (2024). Measuring the Prevalence of Earnings Manipulations. [Russell 3000 kompaniyalari, 12.4% firibgarlik]
18. Nasdaq Verafin. (2024). 2024 Global Financial Crime Report. [\$3.1 trln, \$485.6 mlrd]
19. Schipper, K. (2003). Principles-based accounting standards. *Accounting Horizons*, 17(1), 61–72.
20. Sunder, S. (2016). *Theory of Accounting and Control*. Oxford University Press.
21. VM Qarori №507. (2020). MHXS ni tan olish tartibi to'g'risidagi nizom. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi.